

ELAINE PAGELS

De gnostiske evangelier

Evangeliene som
Kirken holdt skjult

Oversatt av
Torbjørn Bergane



De gnostiske evangelier

ISBN 978-82-92605-08-0

Originalens tittel: The Gnostic Gospels
Copyright © 1979 by Elaine Pagels
Published by agreement with Brockman, Inc.

Copyright norsk utgave © Forlaget Lille Måne AS,
Postboks 7044 St Olavs Plass, 0130 OSLO

www.lillemaane.no
post@lillemaane.no

Satt med Adobe Garamond 11/13,75
hos Hamar Maskinsetteri
Omslagsdesign: RGD
Trykk og innbinding: AIT Otta
Papir: 90 g Ensolux Cream 1,6

Det må ikke kopieres fra denne boken i strid med Åndsverkloven eller avtaler om kopiering inngått med KOPINOR. Ved sitering i aviser, artikler og annet må kildehenvisning tydelig fremkomme.

Ta kontakt med forlaget for tillatelse eller gjengivelse.

Innhold

Forord	9
Innledning	13
I Striden om Kristi oppstandelse: Historisk hendelse eller symbol?	40
II «Én Gud, én biskop»: Monoteismens politikk	67
II Gud Fader/Gud Moder	89
IV Kristi lidelse – og kristenforfølgelsene	113
V Hvilken kirke er den «sanne kirke»? ...	149
VI Gnosis: Selvkunnskap som kunnskap om Gud	167
Konklusjon	192
Noter	203

Forord

Gjenopptagelsen av de gnostiske skrifter i Nag Hammadi i Egypt i 1945 hadde i dobbelt forstand en dramatisk klangbunn: Det var ikke en vitenskapelig ekspedisjon som fant skriftene, men en lutfattig bonde som helt tilfeldig kom over dem. Til sin umåtelige skuffelse fant han ikke gull, men «bare» noen papyrus-skrifter som var nesten like gamle som de nytestamentlige evangelier. Finneren var analfabet, og han spadde skriftene opp av jorden mens han planla et mord som han senere gjennomførte. Et morderisk hat var det også som i sin tid tvang skriftene ned i jorden. Gnostikernes oppfatning av Jesu lære stred nemlig mot den kristendomsform som ble den seirende. Seierherrene, som kalte seg selv rettroende (ortodokse), mer enn seiret: Gnostikerne og skriftene deres skulle utslettes fra jordens overflate.

Men sannheten har en ubehagelig evne til å stikke hodet opp: Død, begravet og oppstått fra de døde under trykket av en morderisk energi. Må vi være blinde for ikke å se et guddommelig fingerpek i dette?

Kirkefedrene forsto ikke – eller ville ut fra makthensyn ikke forstå – det religiøse budskapet i gnostikernes skrifter. Det ser ut til at det er vår tids oppgave å sette ord på det, så langt vi makter. Hvordan er det ellers mulig å forstå at skriftene så dagens lys igjen i 1945 og ikke noen århundrer tidligere, da kjetterbålet sannsynligvis ville vært deres sikre skjebne?

Lenge var skriftene fra Nag Hammadi (oldtidens Chenobos-

kion) bare tilgjengelige for et religionsvitenskapelig og teologisk fagmiljø. Ikke før Elaine Pagels ga ut sin bok i 1979 ble gnostisismen kjent for et bredere publikum. Allerede i 1980 kom den på norsk. Den norske utgaven har imidlertid lenge vært utsolgt, og derfor er det svært gledelig at den blir trykt opp på nytt.

Det er all grunn til å tro at Elaine Pagels' bok vil nå enda lenger ut til allmennheten i dag enn rundt 1980. Om det skyldes den alminnelige motløshet, eller det at vi nå møter så mange andre kulturer og religioner, så er det et faktum at flere og flere mennesker i dag er opptatt av å søke sine kristne religiøse og kulturelle røtter. I denne boken vil de finne om ikke enkle fasit-svar, så i det minste bekreftelse på noen grunnleggende spørsmål: Hva var det som falt kirkefedrene så tungt for brystet at de ropte blod? At gnostisismen ga rom for at gudsbegrepet hadde både et mannlig og et (likeverdig) kvinnelig aspekt? At den ga rom for at Jesus og Maria Magdalena på et symbolsk plan var å forstå som et fullkomment spirituelt par? At menn og kvinner følgelig var likestilt med hensyn til å være åndelige lærere og forkynde Jesu kjærlighetsbudskap? Eller at jomfrufødselen og oppstandelsen var å forstå symbolsk og ikke som fysiske realiteter? Les Elaine Pagels' bok og døm selv.

Uansett hvordan vi oppfatter fortiden, så er det et spørsmål til som naturlig melder seg: Er det mulig å bygge en bro mellom gnostisismen og vår egen tids bevissthet? Her vil det være riktig å nevne den sveitsiske psykologen C.G. Jung (1876-1951), som var den første som pekte på en forbindelseslinje mellom gnostisismen og moderne dybdepsykologi. De gnostiske skrifter både bekreftet og inspirerte hans egne teorier om den menneskelige psyke. Der hvor gnostikerne uttrykker seg med et litterært billedspråk, barn av sin tid som de var, har Jung utviklet et mentalt språk. Når det i de gnostiske skrifter for eksempel tales om Adam og Eva (som opprinnelig var en enhet, men som er blitt atskilt), taler Jung om animus, kvinnens indre mann, og anima,

mannens indre kvinne. Når det i de gnostiske skrifter står at «Kristus er kommet for å gjenforene Adam og Eva», snakker Jung om at både mann og kvinne skal forene seg med det motsatte kjønn i sitt eget indre. I begge tilfeller dreier det seg i kortet om studier i menneskets personlighetsutvikling – veien til psykisk helhet, åndelig vekst, veien til Kristus.

Den danske bevissthetsforsker Jes Bertelsen har videreutviklet Jungs lære. Hans hovedpoeng er at to typer kristendom – som begge har like stor berettigelse – alltid har levd side om side: En utadvendt og en innadvendt form for kristendom. Med den utadvendte kristendom mener han en kristendom som forholder seg indirekte til den religiøse erfaring. En rekke skillevegger befinner seg mellom den enkelte og Det guddommelige: Kirken, presten, ritualene osv. Den innadvendte kristendom, derimot, er rettet mot en direkte erfaring av Kristus. De kristne mystikerne har til alle tider nettopp ved hjelp av bestemte riter som faste, meditasjon, bønn og forskjellige former for selverkjennelse forsøkt å nå inn til en erfaring av Det guddommelige. Det er et fenomen i vår tid at svært mange kristne på samme måte er innstilt på å erfare kraften direkte. Når man leser Elaine Pagels' bok, er sporene tilbake til gnostikerne lette å få øye på. Å hevde at denne boken vil bli stående som et av det tyvende århundres mest banebrytende verker, er neppe å ta for hardt i.

Turid Nystøl Rian

Innledning

I desember 1945 gjorde en arabisk bonde en forbløffende arkeologisk oppdagelse i Øvre Egypt. Omstendighetene ved funnet ble snart innhyllet i rykter – kanskje fordi oppdagelsen var tilfeldig, og fordi funnet ble solgt ulovlig på svartebørsen. Selv oppdagerens identitet forble ukjent i årevis. Ifølge ett rykte var han en blodhevner; ifølge et annet hadde han gjort funnet i nærheten av byen Nag Hammadi ved Jabal al-Tarif, et fjell som er gjennomhullet av mer enn hundre og femti grotter. Noen av disse grottene, som opprinnelig var naturlige, ble hogd til og malt og brukt som gravplasser allerede under det sjette dynasti, for omlag 4300 år siden.

Tretti år senere fortalte oppdageren selv, Muhammad Ali al-Samman, hva som hendte.¹⁾ Kort tid før han og brødrene hans hevnet mordet på sin far i en blodfeide, hadde de sadlet kamelene sine og dradd ut til Jabal-fjellet for å grave etter sabakh, en myk jordtype de brukte til gjødsel. Mens de holdt på med å grave rundt en diger rullestein, støtte de mot en rød leirkrukke, nesten en meter høy. Muhammad Ali nølte med å knuse krukken, for han tenkte at den kanskje huset en djinn – eller ånd. Men da han kom til å tenke på at den også kunne inneholde gull, hevet han hakken, knuste krukken og oppdaget tretten papyrusbøker i lærinnbinding. Da han kom hjem til al-Qasr, kastet Muhammad Ali fra seg både bøkene og noen løse papyrusblader på en halmhaug på golvet like ved ovnen.

Muhammads mor, Umm-Ahmad, innrømmer at hun brente mye papyrus sammen med halmen hun brukte til opptenning.

Noen få uker senere, forteller Muhammad Ali, hevnet han og brødrene farens død ved å myrde Ahmed Ismail. Moren hadde formant sønnene om å holde øksene skarpe, og da de fikk vite at farens fiende var i nærheten, grep brødrene anledningen, «hogg av ham lemmene (...) rev ut hjertet hans, delte det mellom seg og beseglet blodhevnens ved å ete det».²⁾

Muhammad Ali fryktet at politiet under etterforskningen av mordet ville gjennomføre huset hans og oppdage bøkene, så han bad presten, al-Qummus Basiliyus Abd al-Masih, om å ta vare på en eller flere av bøkene for ham. Mens Muhammad Ali og brødrene hans satt i forhør for mord, fikk Raghīb, en historielærer på stedet, se en av bøkene, og han ante at den kunne ha verdi. Han fikk en bok fra al-Qummus Basiliyus, og sendte den til en venn i Kairo for å finne ut hva den var verd.

Da håndskriftene ble solgt på svartebørsen gjennom antikvitetshandlere i Kairo, tiltrakk de seg snart egyptiske myndigheters oppmerksomhet. Under høydramatiske omstendigheter – som vi snart skal se – kjøpte de en og konfiskerte ti og en halv av de tretten lærinnbundne bøkene, de såkalte kodekser, og deponerte dem i Det koptiske museum i Kairo. Men en stor del av kodeks tretten, som inneholdt fem oppsiktsvekkende tekster, ble smuglet ut av Egypt og budt frem for salg i Amerika. Snart nådde nyheten om denne kodeksen professor Gilles Quispel, en fremragende religionshistoriker i Utrecht, Nederland. Quispel ble oppglødd over funnet, og bad Jung-instituttet i Zürich kjøpe inn bindet. Da hans oppfordring ble fulgt, oppdaget han imidlertid at noen sider manglet, og våren 1955 reiste han til Egypt for å prøve å finne dem i Det koptiske museum. Da han kom til Kairo, drog han rett til Det koptiske museum, lånte fotografier av noen av tekstene og skyndte seg tilbake til hotellet for å tyde dem. Idet han leste seg gjennom den første linjen,

ble Quispel så overrasket at han knapt trodde sine egne øyne. Han leste: «Dette er de hemmelige ord som Jesus talte, og som tvillingen, Judas Tomas, skrev ned».³⁾ Quispel visste at hans kollega H.C. Puech ved hjelp av notater fra en annen fransk forsker, Jean Doresse, hadde identifisert disse åpningslinjene med fragmenter av et gresk Tomasevangelium som var blitt oppdaget i 1890-årene. Men oppdagelsen av hele teksten stilte nye spørsmål: Hadde Jesus en tvillingbror, som denne teksten antydde? Kunne teksten være en autentisk opptegnelse av Jesu utsagn? Ifølge tittelen inneholdt den Evangeliet etter Tomas; men til forskjell fra evangeliene i Det nye testamentet tilkjennegir denne teksten at den er et hemmelig evangelium. Quispel oppdaget også at den inneholdt mange Jesus-ord som er kjent fra Det nye testamentet, men disse utsagnene var plassert i uvante sammenhenger slik at deres mening fikk nye dimensjoner. Og Quispel fant ut at andre passasjer avvek fullstendig fra enhver kjent kristen tradisjon; for eksempel taler den «levende Jesus» i vendinger like kryptiske og dragende som zen-buddhismens ko-an'er:

Jesus sier: «Dersom dere bringer frem det som er inne i dere, skal det dere bringer frem, frelse dere. Dersom dere ikke bringer frem det som er inne i dere, skal det dere ikke bringer frem, ødelegge dere».⁴⁾

Det Quispel holdt i hånden, Tomasevangeliet, var bare en av de femten tekstene som ble oppdaget ved Nag Hammadi (den vanlige translitterasjonen av byens navn). I samme bind finner man Filipevangeliet, som tillegger Jesus handlinger og utsagn som er helt forskjellige fra dem vi kjenner fra Det nye testamentet:

(...) [Frelserens] ledsagerske er Maria Magdalena. [Men Kristus elsket] henne mer enn [alle] disiplene, og pleide [ofte] å kysse henne på [munnen]. De andre [disiplene ble forarget] (...) De sa til ham: «Hvorfor elsker du henne mer enn oss alle?» Frelseren svarte og sa til dem: «Hvorfor elsker jeg ikke dere som (jeg elsker) henne?»⁵⁾

Andre utsagn i denne samlingen kritiserer vanlige kristne trossetninger – jomfrufødselen og legemets oppstandelse – som naive misforståelser. I samme bind som disse evangeliene finner vi Johannesapokryfen (bokstavelig: «Johannes' hemmelige bok»), som åpner med et tilbud om å åpenbare «de mysterier [og de] ting som var skjult i taushet» som Jesus lærte sin disippel Johannes.⁶⁾

Muhammad Ali innrømmet senere at noen av tekstene gikk tapt – de ble brent eller kastet. Men det som er igjen, er oppsiktsvekkende: Femtito tekster fra de første århundrene i vår tidsregning – deriblant en samling tidlige kristne evangelier som inntil nå har vært ukjente. Ved siden av Tomasevangeliet og Filip-evangeliet omfattet funnet Sannhetens evangelium og Evangeliet til egypterne, som presenterer seg som «den Store Usynlige [Ånds hellige bok]».⁷⁾ En annen gruppe tekster består av skrifter som tillegges Jesu tilhengere, som Jakobs hemmelige bok, Paulusapokalypsen, Peters brev til Filip og Peterapokalypsen.

Snart ble det klart at det Muhammad Ali hadde oppdaget ved Nag Hammadi, var koptiske oversettelser, foretatt for omtrent 1500 år siden på grunnlag av enda eldre håndskrifter. Originalene selv hadde vært skrevet på gresk, Det nye testamentets språk, og som Doresse, Puech og Quispel hadde innsett, var en del av en av dem blitt oppdaget av arkeologene omtrent femti år tidligere, da man fant fragmenter av den opprinnelige greske versjonen av Tomasevangeliet.⁸⁾

Det er liten debatt om dateringen av selve håndskriftene.

Undersøkelser av den daterbare papyrusen som er brukt til å stive av lærinbindingen – og av den koptiske håndskriften – plasserer dem omlag 350–400 år e. Kr.⁹⁾ Men forskerne er sterkt uenige om dateringen av originaltekstene. Noen av dem kan vanskelig være senere enn ca. 120–150 e. Kr., ettersom Irenæus, den ortodokse biskopen av Lyon, i et skrift fra ca. 180 hevder at «kjetterne roser seg av å ha flere evangelier enn dem som virkelig finnes»¹⁰⁾, og klager over at i hans tid har slike skrifter allerede vunnet stor utbredelse – fra Gallia til Roma, Hellas og Lilleasia.

Quispel og hans medarbeidere, som var de første som utga Tomasevangeliet, antydte at originalen måtte dateres til ca. 140 e.Kr.¹¹⁾ Noen har ment at siden disse evangeliene var kjetterske, måtte de være senere enn evangeliene i Det nye testamentet, som dateres til ca. 60–110. Men professor Helmut Koester ved Harvarduniversitetet har nylig antydte at samlingen av Jesusord i Tomasevangeliet – selv om de ble samlet i ca. 140 – kanskje inneholder tradisjoner som tilmed er eldre enn evangeliene i Det nye testamentet, «kan hende så tidlige som annen halvdel av det første århundre» (50–100) – altså like tidlige som, eller tidligere enn, Markus, Matteus, Lukas og Johannes.¹²⁾

Forskere som undersøkte Nag Hammadi-funnet, oppdaget at noen av tekstene beskriver menneskeslektens opprinnelse på en måte som er svært forskjellig fra den vanlige tolkningen av Første Mosebok: For eksempel forteller Sannhetens vitnesbyrd historien om Edens hage ut fra slangens synspunkt! Man har lenge visst at slangen opptrer i gnostisk litteratur som den guddommelige visdoms prinsipp; i denne beretningen overtaler han Adam og Eva til å ta del i kunnskapen, mens «Herren» truer dem med døden, nidkjært forsøker å hindre dem i å oppnå kunnskap og driver dem ut av Paradiset når de vinner den.¹³⁾ En annen tekst med den gåtefulle tittelen Tordenen, den fullkomne ånd, frembyr et underlig dikt som er lagt en kvinnelig guddommakt i munnen:

For jeg er den første og den siste.
Jeg er den høyaktede og den forhånede.
Jeg er skjøgen og den hellige.
Jeg er hustruen og jomfruen ...
Jeg er den ufruktbare, og tallrike er hennes sønner ...
Jeg er den taushet som er ufattelig ...
Jeg er utsigelsen av mitt navn.¹⁴⁾

Disse forskjellige tekstene spenner altså helt fra hemmelige evangelier, dikt og kvasi-filosofiske beskrivelser av universets opprinnelse – til myter, magi og veiledning i mystiske øvelser.

Hvorfor ble disse tekstene begravet – og hvorfor har de forblitt praktisk talt ukjente i nesten to tusen år? Tekstene ble skaffet av veien som bannlyste dokumenter og begravet på fjellet ved Nag Hammadi; begge disse hendelsene hører hjemme i en strid som ble avgjørende for dannelsen av den tidlige kristendom. Nag Hammadi-tekstene og andre tekster av lignende slag, som var i omløp i begynnelsen av den kristne tidsalder, ble fordømt som kjetterske av ortodokse kristne i midten av det annet århundre. Vi har lenge visst at mange tidlige tilhengere av Kristus ble fordømt som kjettere av andre kristne, men nesten alt vi visste om dem, kom fra det motstanderne deres skrev i sine angrep på dem. Biskop Irenæus, som hadde tilsyn med kirken i Lyon omkring år 180, skrev fem bind med tittelen Ødeleggelse og kullkastelse av det som med urette kalles kunnskap, som begynner med hans løfte om å

fremstille oppfatningene til dem som nå lærer kjetteri (...) for å vise hvor meningsløse og uforenlige med sannheten deres utsagn er (...) Jeg gjør dette for at (...) dere skal kunne formane alle dere har forbindelse med, til å unngå en slik avgrunn av dårskap og bespottelse mot Kristus.¹⁵⁾

Han nevner et berømt Sannhetens evangelium og fordømmer det som særlig «fullt av gudsbespottelse».¹⁶⁾ Sikter Irenæus til det Sannhetens evangelium som ble oppdaget ved Nag Hammadi? Quispel og hans medarbeidere, de første som utga Sannhetens evangelium, mener at han gjør det, mens en av deres kritikere hevder at åpningslinjen (som begynner med «Sannhetens evangelium») ikke er noen tittel.¹⁷⁾ Men Irenæus bruker iallfall samme kilde som en av tekstene fra Nag Hammadi-funnet – Johannesapokryfen (Johannes' hemmelige bok) som ammunisjon i sitt angrep på «kjetteriet». Femti år senere skrev Hippolytus, en lærer i Roma, nok en massiv gjendrivelse av alle kjetterier i den hensikt å «fremstille og gjendrive kjetternes onde gudsbespottelse».¹⁸⁾

Dette felttoget mot kjetteriet innebar en ufrivillig anerkjennelse av dets overbevisningskraft; ikke desto mindre seiret biskopene. I det fjerde århundre, da keiser Konstantin lot seg døpe og kristendommen ble en statlig godkjent religion, kunne kristne biskoper, som tidligere var blitt offer for ordensmakten, gi den sine ordre. Det ble en forbrytelse å eie bøker som var blitt fordømt som kjetterske. Eksemplarer av slike bøker ble brent og ødelagt. Men i Øvre Egypt var det en eller annen, kanskje en munk fra St. Pachomius-klosteret like ved, som tok de forkjettede bøkene og brakte dem i skjul for ødeleggelsen – i den krukken hvor de kom til å ligge begravet i nesten 1600 år.

Men de som skrev disse tekstene og satte dem i omløp, betraktet seg ikke selv som «kjettere». De fleste av skriftene benytter kristen terminologi, og står åpenbart i forbindelse med den jødiske overlevering. Mange av dem gjør krav på å fremby tradisjoner om Jesus som er hemmelige, skjult for «de mange» som utgjør det som i det annet århundre skulle få navnet «den katolske kirke». Disse kristne kalles nå gnostikere, etter det greske ordet gnosis, som vanligvis oversettes med «kunnskap». For på samme måte som de som hevder at de

ingenting vet om den siste virkelighet, kalles agnostikere (bokstavelig: «ikke-vitende»), kalles et menneske som hevder å vite noe om dette, gnostiker («vitende»). Men gnosis er ikke først og fremst rasjonell kunnskap. På gresk skilles det mellom vitenskapelig eller refleksiv kunnskap («han kan matematikk») og den kjennskap som kommer av observasjon eller erfaring («han kjenner meg»); denne kjennskap er gnosis. Slik gnostikere bruker ordet, kunne vi oversette det med «innsikt», for gnosis innebærer en intuitiv selverkjenningssprosess. Og å kjenne seg selv, hevdet de, – er å kjenne menneskets natur og lodd. Ifølge den gnostiske læreren Theodotus, som skrev i Lilleasia (ca. 140–160), er gnostikeren en som har fått kjennskap til

hvem vi var og hva vi er blitt; hvor vi var og hvor vi iler hen; hva vi befriks fra; hva fødsel er, og hva gjenfødelse er.²⁰⁾

Men å kjenne seg selv – på dypeste nivå – er samtidig å kjenne Gud; dette er hemmeligheten ved gnosis. En annen gnostisk lærer, Monoimus, sier:

Oppgi letingen etter Gud og skapelsen og saker av lignende slag. Let etter ham ved å ta dere selv som utgangspunkt. Finn ut hvem det er som inne i dere gjør alt til sitt eget og sier: «min Gud, min ånd, min tanke, min sjel, mitt legeme». Lær å kjenne kildene til sorg, glede, kjærlighet, hat (...) Dersom dere nåye undersøker disse saker, vil dere finne ham i *dere selv*.²¹⁾

Det Muhammad Ali oppdaget ved Nag Hammadi, er tydeligvis et bibliotek av håndskrifter, nesten alle gnostiske. Selv om de hevder å fremby en hemmelig lære, viser mange av disse tekstene til de gammeltestamentlige skriftene; andre henviser til Paulus' brever og til evangeliene i Det nye testamentet. Mange